

Кокошко Федір Іванович (1968 р.н.). Закінчив історичний факультет МДП у 1990 р. Здобувач, працює на кафедрі всесвітньої історії МДП. Тема кандидатської дисертації «Діяльність культурно-освітніх організацій Півдня України в період культурного піднесення (1917 - кінець 1920-х рр.)».

Культурно-освітні організації на півдні України

(1917 – кінець 1920-х років)

Ленінська теорія соціалізму і особливо практика її реалізації після Жовтневої революції 1917 року істотно відрізнялися від ідей класичного марксизму. Лідер більшовиків відзначав, що для органічного переходу до нового соціалістичного суспільства бракувало необхідної передумови – відповідного вищого рівня культури [1]. Це і не дивно, бо Росія була державою, яка найменше вихована на принципах і у традиціях народовладдя. Також слід відмітити несвідомість більшої частини народних мас колишньої імперії.

Визнаний спеціаліст з історії культурних перетворень у СРСР М.П.Кім довів, що свідомість не приходить до трудящих мас стихійно. Її потрібно добиватися наполегливою і тривалою працею [2]. Відомий вислів К.Маркса відносно того, що думки панівного класу в кожному епоху є панівними думками [3] ставав аксіомою. Вищим радянським керівництвом установлювалося надзавдання – будь-що перебудувати стару свідомість мас. Визначався й термін – 5-10 років [4].

За допомогою державного апарату влада добивалася керованості стихією мас, щоб не дати змоги відбутися хаосу або перевороту зі зміною устрою. Одним з інструментів такої керованості в період між двома великими переломами 1917 і 1929 років стали численні культурницькі товариства, через посередництво яких ідеологічна машина державної влади почала роботу по формуванню людини нового типу.

Дана тема ще недостатньо висвітлена в історичній літературі. У численних дослідженнях, присвячених проблемам радянського і культурного будівництва, у тому числі і на Україні, питання про діяльність культурно-освітніх організацій розглядається у зв'язку з вивченням інших проблем, які мали на меті висвітлення різних аспектів процесу так званої “культурної революції” [5]. Спираючись на досягнуті результати у дослідженні цієї проблеми, враховуючи її актуальність і недостатню розробленість, автор публікації прагне показати діяльність культосвітніх установ здійсненні завдань культурного будівництва і проаналізувати основні напрями їхньої роботи серед населення на півдні України в період із 1917 по кінець 1920-х років.

Джерела, що висвітлюють діяльність клубів, бібліотек, хат-читалень, сельбудів, просвіт, гуртків і т.д., можна поділити на такі основні групи: законодавчі акти вищих органів влади України, звіти Головополітосвіти УРСР, плани та інформації агітпропу ЦК КП(б)У, документи Наркоматів освіти і робітничо-селянської інспекції УРСР, резолюції губрадпрофу, тези доповідей Всеукраїнських нарад, протоколи губвідділів наросвіти, матеріали повіт- і волвиконкомів, статистичні дані, циркулярні листи, інструкції, положення, телефонограми, записки, довідки.

Дослідження діяльності культурно-освітніх організацій потребує комплексного використання всіх груп джерел, що зберігаються в архівних фондах.

Велика частина архівних матеріалів, пов'язаних з організаційною, статутною та фінансовою діяльністю культосвітніх громадських осередків півдня України, знаходиться в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (м.Київ): ф. 1 – “Всеукраїнський Центральний Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів”, ф. 2 – “Рада Народних Комісарів Української РСР”, ф. 166 – “Народний комісаріат освіти УРСР”, ф. 539 – “Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УРСР”; а також у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (м. Київ): ф. 1 – “Центральний комітет Комуністичної партії України”.

Висвітленню різних аспектів культосвітньої роботи названих установ сприяють документи, які знаходяться у фондах держархівів Одеської, Донецької та Миколаївської областей: ф. П-3 – “Одеський губком КБ (б) У”, ф. П-7 – “Одеський окружком КП(б) У”, ф. П-11 – “Донецький губком КП(б) У”, П-1 – “Миколаївський окружком КП(б) У”, ф. Р-179 – “Гур'ївський волвиконком”, ф. Р-211 – “Воскресенський волвиконком”, ф. Р-1463 – “Братський волвиконком”, деякі інші.

Слід відзначити, що ціла низка установ громадського характеру діяла в Україні ще задовго до 1917 року. В містах існували купецькі клуби і дворянські зібрання. Після Маніфесту 17 жовтня 1905 року відбулося юридичне оформлення просвіт на Наддніпрянщині.

У великих промислових центрах, а також на значних підприємствах відкривалися робітничі клуби та бібліотеки. При клубах працювали хоріві, драматичні та музичні гуртки. У 1910 році у містах України функціонувало 48 клубних установ та 66 бібліотек (показані лише народні бібліотеки при школах. Відомостей про самостійні масові бібліотеки немає. – Ф.К.), а разом із сільськими – 2130 бібліотек [6]. У 1912 році на Україні налічувалося понад 100 гуртків. У той же час силами кооперації у великих селах розпочалося будівництво народних будинків.

На території тієї частини України, яка входила до складу Російської імперії, в 1914 році діяло 35 театрів (українських із них тільки 5), 224 кіноустановки (на селі лише 15) [7].

З початком першої світової війни посилювалися репресії царського уряду проти національно-визвольного руху народів Росії та їх культури. Друковані органи, культурно-освітні товариства, культурні заклади переслідувалися та заборонялися.

Переломним моментом в існуванні культурно-освітніх організацій стала Лютнева революція.

Народжувалась велика кількість культосвітніх осередків на місцях під керівництвом міських дум і земств, вчительських організацій, просвіт і кооперативів. Із початком ідеологічної боротьби між українським і більшовицьким таборами за вплив на народні маси, названі установи були втягнуті у політику. Культурництво відійшло на другий план.

Політична агітація виявилась найдійовішим засобом освіти та інформації широких мас народу, а мітинги – основною формою агітації.

У роки громадянської війни найбільш характерною ознакою масової роботи була її надзвичайна значимість і невідкладність. В умовах стрімкої зміни ситуації масова робота набула великих розмірів і пристосувалася до швидкого обслуговування мас. З метою посилення ефекту, форми масового впливу часто комбінувалися між собою – мітинг-спектакль, мітинг-концерт і навіть грандіозний концерт – мітинг – спектакль [8].

Для об'єднання й керівництва всією політосвітньою роботою Раднаркомом УРСР 27 лютого 1919 року було прийнято Декрет про утворення Наркомату радянської пропаганди [9].

У містах, на залізничних, великих поштових станціях і пристанях створювались агітпункти [10]. Найбільш мобільні інфраструктури культури – преса, театр, фольклор – були підпорядковані революційній практиці і перенесені "на колеса". Набули поширення агітпоїзди та агітпароплави.

Агітпоїзди "Жовтнева революція", ім. В.І.Леніна та інші завантажувалися пресою і агітаційними листівками у Москві і вирушали на Україну. Траплялися й трагічні випадки. Телефонограма від 26.01.21 за підписом Х.Раковського повідомляла про аварію агітпоїзда ім. Й.В.Сталіна, що відбулася 23 грудня 1920 року в Олександрівському районі, внаслідок якої було багато загиблих і поранених [11].

На початку 1920-х років також проводилися агітаційні кампанії загальнодержавного і місцевого рівня. Під гаслом широкої допомоги незаможному селянству в серпні 1920 року в масштабі України відбувся "Тиждень селянина", під час якого члени партії вивільнялися з роботи і відправлялися на село для масової агітації [12].

З метою збирання коштів в дія надання допомоги голодуючим, в межах Вознесенського повіту Одеської губернії, була проведена з 15 вересня по 15 жовтня 1921 року відповідна кампанія [13]. А в сусідньому Миколаївському повіті з 19 серпня по 20 вересня 1921 року пройшов "Місяць на книжку і письмові приладдя для села" [14]. Вчителі й аматорські гуртки були мобілізовані у всі села Ганнівської волості Єлисаветградського повіту Одеської губернії під час проведення всередині 1920 року "Тижня пораненого і хворого червоноармійця" для збирання матеріальної допомоги [15].

За один тільки червень місяць 1923 року в Одеській губернії були проведені: "Тиждень матері пролетарки", "День юнацького руху", "Липневі дні", "Пушкінський тиждень", "День кооперації" і т.д. [16].

Не обходилося і без політичних кампаній. Так, 20 червня 1921 року у Єлисаветградському повіті було проведено день допомоги англійським страйкуючим шахтарям. На концертах та мітингах солідарності

влаштувався збір коштів. Тільки від вистави, поставленої на користь страйкуючих, надійшло 60.000 крб. [17].

У короткій пояснюючій доповіді відділу ЦК КП(б) У по роботі на селі, датованій червнем 1920 року, повідомлялося, що на Україні є досить багато різного роду культурно-освітніх осередків, дуже популярних серед населення, які однак залишалися поза впливом державних і партійних органів. Головним чином мова йшла про просвіти. Ставилася задача – зробити їх осередками комуністичної освіти і пропаганди комуністичних ідеалів. Відділом ЦК КП(б) У по роботі на селі разом із Наркомосом була поведена у відповідному напрямку робота за принципом класового розширення товариств [18].

14 грудня 1920 року Рада Народних Комісарів УРСР прийняла декрет про утворення при Наркомосі Головного комітету політосвіти [19]. Був взятий курс на жорстку централізацію культурно-освітньої роботи в місті і на селі. Часи гегемонії мітингу скінчилися. Партією ставилася нова мета – формування цілісного марксистського світосприйняття. Треба було переходити від випадкових лекцій до партійної школи [20]. Головополітосвіта висунула принцип "клубного комбінату" – об'єднання всіх політосвітустанов навколо одного організуючого центру.

У місті таким центром став робітничий клуб – єдина достатньо глибока й життєва форма, якій під силу було розв'язати нові культурно-історичні завдання [21].

Клуб виявився найбільш придатним для проведення культосвітньої роботи серед робітничого класу, підвищення його культурного рівня. Кількість їх швидко росла і якщо до Жовтневої революції робітничих клубів на Україні було кілька десятків, то на 1 січня 1923 року – 621, а через чотири місяці вже 896 [22].

Клуби поділялися на фабрично-заводські, районні та центральні. Фабрично-заводські клуби проводили роботу безпосередньо серед робітників підприємств. Вони були найбільш масовими і становили понад 61% усієї кількості клубів. Районні клуби теж проводили масову роботу серед робітників, а також спрямовували діяльність фабрично-заводських клубів та подавали їм методичну допомогу. Центральні клуби поряд із масовою роботою надавали методичну допомогу всім культосвітнім, профспілковим установам губернії чи округу. Вони організували лекційні бюро, створювали показові художні колективи для обслуговування клубів. Клуби були також осередками організації культурного відпочинку і дозвілля. Понад 90% клубів мали свої бібліотеки і читальні зали, 31% – кінозали [23].

Робота клубів на місцях спрямовувалась місцевими партійними організаціями через культвідділи фабзавкомів та клубним відділом Головополітосвіти.

Відкривалися клуби в приміщеннях колишніх комерційних клубів, в робітничих казармах, а іноді для них будувалися й нові приміщення.

Миколаївський партійний клуб мав 10 кімнат і великий глядацький зал. У клубі був буфет, де за дешевими цінами відпускалися обіди, вечери та чай. Щоденно працювала шахова кімната, вщерть переповнена граючими, діяла більярдна, відкрився тир. Щомісячно в середньому читалося 6 лекцій на загальноосвітні, антирелігійні і політичні теми, які іноді

супроводжувалися концертами і виставами діючого при клубі драмгуртка [24].

Жваву роботу проводили клуби в шахтарських районах Донбасу. В деяких з них нараховувалося до 400 членів [25]. Хоча слід зазначити, що були й негативні сторони в діяльності робітничих клубів, як, наприклад, в місті Артемівську – а саме: "До сих пор не доказано рабочему не на словах, а на деле, что в клубе он может получить больше развлечений, чем в пивной и что разумное развлечение, которое он получит в клубе принесет ему пользу [26]".

Робітничі клуби Донбасу поділялися за професійною приналежністю. На 1 березня 1924 року існувало клубів гірників – 144, металістів – 31, хіміків – 9, будівельників – 20. За рік клубна мережа зросла на 26% [27].

В інших регіонах України також функціонували клуби за професійною ознакою. Одеський союз хіміків, який нараховував 1500 чоловік, в будинку № 34-а по Старопортофранківській вулиці мав свій професійний клуб, в якому було 5 кімнат і глядацький зал [28].

У 1926 році пересічна кількість членів на 1 клуб по Україні складала 330 чоловік [29].

Значно складніше виявилось створити радянський культурно-освітній центр на селі, де комуністичних осередків на початку 1920-х років було ще дуже мало.

У розпорядженні Наркомосу від 30 травня 1920 року мова йшла про завоювання просвіт для подальшого їх використання як звичайної форми позашкільної освіти в українських селах [30]. Спираючись на комітети незаможних селян, партія з середини 1920 року розпочала радянізацію просвіт. Вони переводились на новий статут, за яким членами просвіти мали право бути лише громадяни, що мають право голосу. Основним завданням товариства "Просвіта" за новим статутом була пропаганда політики радянської влади, комуністичної партії та боротьба з ворожою ідеологією. Перехід на радянський статут став початком тривалої і складної перебудови просвіт, а разом з ними й інших культурно-освітніх установ.

Боротьба за завоювання просвіт зсередини була важкою і, не дивлячись на всі зусилля партійних органів, дала незначний результат [31].

Це пояснюється тим, що названі товариства несли в народ культуру і освіту рідною мовою, перетворювали селян у національносвідомих кооператорів, а це, в свою чергу, суперечило планам борців "казарменого соціалізму", яким потрібні були лише бездумні виконавці їхніх рішень.

На 1 листопада 1920 року на Україні, за неповними даними анкети про роботу на селі, налічувалося 1067 просвіт (з 11 представлених регіонів України немає даних по 4-х. – Ф.К.), з них взято під комуністичний вплив всього 224, тобто 20,9% [32].

Просвіти так і не стали червоними. Замінити їх покликані були новоутворені установи – селянські будинки.

Ініціатором організації селянських будинків навесні 1920 року був Народний комісар земельних справ України Дмитро Захарович Мануїльський [33]. Стати притулком для приїжджаючих до міста у своїх справах селян – така планувалася головна мета сельбудів.

У травні 1920 року у Харкові було урочисто відкрито

перший в Україні селянський будинок, для якого на Павлівській площі відвели великий дім – колишній приватний готель "Селект". Пізніше сельбуді організовано у всіх губернських і повітових містах України. На кінець року їх налічувалося вже близько 40. Все це були готелі цілком безплатні, погано упорядковані і з невеликою кількістю селян у них. Інакше і бути не могло – бо це був час господарчої руїни, коли міста вилюдніли, голодували, мерзли [34].

Коли стало очевидно, що просвіти червоними бути не можуть, виникла думка про перенесення сельбудів на село. На початку 1921 року, за ухвалою того ж таки Д.З.Мануїльського, був вироблений перший проект організації сельбудів сільських. Друга Всеукраїнська нарада по роботі на селі, що відбулася в лютому 1921 року, в своїй резолюції звернула увагу на необхідність утворення нових сельбудів як єдиних політосвітніх і економічних центрів на селі [35].

Розпочалася боротьба за українське селянство між новими і старими культурно-освітніми установами – між сельбудами і просвітами. Боротьбу цю можна без перебільшення назвати боротьбою двох культур. У названому протистоянні перемогла б міцніша культура, але при одній умові, якщо не втручається держава [36].

Щоб притягти селянство, сельбудам було передано знаряддя культурного господарювання. Вони одержали землю, прокатні та злучні пункти, майстерні й т.ін. і на базі цієї, корисної й зрозумілої для селянина роботи, розвивали свою діяльність, витісняючи просвіти.

Велику увагу приділяли господарчій діяльності сельбудів у Старобільському, Бахмутському та інших повітах Донбасу [37].

Спостерігалася велика різноманітність форм господарювання сельбудів. Джерело прибутку Вільховатського сельбуду, що в Сталінському повіті – 3.000 пудів вугілля, яке надсилала працююча поруч шахта на політосвітню роботу. Матеріальні кошти від експлуатації своїх млинів отримували сельбуду села Дробишево Бахмутського повіту Донецької губернії та села Полянецьке Балтського повіту Одеської губернії. Основним джерелом прибутків районного сельбуду міста Токмак Бердянського повіту Катеринославської губернії були заїзні двори. А сельбуд 5 району, що на околиці Олександрії, відкрив м'ясну лавку і більярду [38]. В липні 1923 року при сельбудах Одеської округи діяло 12 заїзних дворів з їдальнями і буфетами [39].

У жовтні місяці 1924 року господарча база 58 сельбудів Миколаївської округи складалася з 17 млинів, 4 готелі, 7 заїзних дворів, 4 їдальні, 3 кузні і 627 десятин землі [40].

Таким чином, з 1921 року йшов безупинний ріст сельбудів, у той час як кількість просвіт усе зменшувалася і зменшувалася. Про це свідчать такі дані: на 1 червня 1921 року було 118 сельбудів і 4003 просвіти, а 1 вересня 1923 року вже 721 сельбуд і 573 просвіти [41].

Загальна кількість культурно-освітніх організацій на Україні після 1917 року з об'єктивних причин різко змінювалася. Стихійний, викликаний небаченим натхненням народних мас, зріст мережі культосвітніх установ на кінець червня 1921 року досяг цифри 18.643.

Тяжкий економічний стан України внаслідок безперервних воєнних дій, зняття культурно-освітніх

організацій з місцевого бюджету, що поставило їх на шлях самовиживання, призвело до того, що на 1 жовтня 1921 року їх стало 10. 725.

Подальша "голодна смуга", яка тривала більше року, знизилася кількість установ культури на початку 1923 року до 8.980.

Відбудова народного господарства, економічна стабілізація посприяли зросту мережі позашкільних установ – 11.093 в травні 1923 року.

Дані по окремих видах культосвітніх товариств за 2 роки з середини 1921 до середини 1923 мають такий вигляд. Збільшилася кількість народних будинків з 151 до 180, пунктів ліквідації неписьменності з 2283 до 3082. Поменшало за цей час клубів з 1170 до 972, що пояснюється їхньою централізацією і побудовою за принципом районного поділу. Зменшення бібліотек з 4040 до 1591 і хат-читалень з 4795 до 2831 можна розцінити скоріш як позитивне явище, бо обслуговування літературою, якої завжди бракувало, меншої кількості цих установ підвищувало загальну якість їхньої діяльності.

Відомості про роботу на місцях маємо тільки часткові, але вони дозволяють уявити масштаб всієї культосвітньої роботи в Україні.

З 1 квітня по 1 липня 1923 року клубна діяльність у трьох губерніях (в архівному документі не виділено цифр окремо по губерніях. Ф.К.) – Донецькій, Київській і Одеській мала такий вигляд: проведено 897 лекцій, 1645 політсудів і мітингів, 502 клубні вистави, 35 концертів, 234 клубних кіносеансів і 31 музичний вечір, котрі відвідало 189466 чоловік. У цих же 3-х губерніях на 1 липня 1923 року було: гуртків – 1645, студій – 139 з кількістю 14.539 членів у них. Проведено 872 екскурсії, в яких взяло участь 38.223 чоловіка.

За вищевказаний період у 2-х губерніях – Донецькій і Одеській в 620 бібліотеках і хатах-читальнях число абонентів налічувало 143.727 і пройшло 129898 відвідувачів [42].

Мережа культурно-освітніх установ до кінця 1920-х років безперервно зростала. У 1927 році загальна кількість сільбудів (3597) і хат-читалень (7114) перевищила кількість сільрад, але була меншою, ніж число релігійних громад (11.835).

Наприкінці 1920-х років на селі відбувалися соціально-політичні зрушення, як-от: зріст колективізації, будівництво нових радгоспів, машинно-тракторних станцій, які потребували перебудови всієї культосвітньої роботи на селі і керівництва нею.

Стан політосвітньої діяльності завжди не встигав за потребами життя. Це викликало невдоволення у вищого державного керівництва, яке видавало розпорядження щодо ліквідації розриву між темпом соціалістичної перебудови сільського господарства і темпом розгортання культурної революції на селі [43].

Підтвердження цьому знаходимо і в офіційних державних документах. XIV з'їзд партії (липень 1930 р.) у своїй резолюції підкреслив, що темпи розгортання культурного будівництва в країні ще зовсім недостатні [44].

До цього слід додати, що якість культосвітньої роботи в кінці 1920-х років суттєво знизилася.

Звіти агітпропу Одеського округу КП(б)У,

датовані першою половиною 1929 року, повідомляють про численні випадки зриву лекторської роботи в клубах і низових осередках, велику кількість "мертвих душ" серед членів селянських будинків, інші негаразди [45]. Все це стало наслідком тих змін, які відбувалися в сфері внутрішньої політики країни і тому вже не сприймалося так гостро, як у часи "воєнного комунізму".

Пояснюється це тим, що в 1927 році перемогою Й.В.Сталіна закінчилася затята боротьба за владу між партійними вождями у Москві. Наприкінці 1920-х років більшовики скасували неп і продовжували нав'язувати народові соціально-економічні та політичні зміни – настільки всеохоплюючі та радикальні, що їх часто називають "другою революцією". Зміни ці відбувалися на фоні зростання суворого централізму й одноосібної влади. Суспільне життя також набувало відповідних рис.

Культурна освіта завжди була культурно-політичною. В нових реаліях цю основну функцію культурно-освітніх організацій перебирали на себе інші державні установи, які повністю керувалися Комуністичною партією через відповідну мережу партійних осередків, залишаючи позашкільним закладам чисто культурницькі завдання.

Діяльність культурно-освітніх організацій потребує об'єктивного і повного дослідження для подальшого наукового переосмислення всього процесу культурного будівництва на Україні після 1917 року.

Література

1. Ленін В.І. Про нашу революцію // Пов. збір. твор. – Т. 45. – С. 361.
2. Ким М.П. 40 лет советской культуры. – М.: Госполитиздат, 1957. – С. 71.
3. Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. Критика новітньої німецької філософії в особі її представників Фейєрбаха, Б.Бауера та Штірнера і німецького соціалізму в особі його всляких пророків // Твори. – Т. 3 – С. 45.
4. Ленін В.І. Промова на Всеросійській нараді завідуючих позашкільними підвідділами губернських відділів народної освіти 25 лютого 1920 р. // Пов. збір. твор. – Т. 40. – С. 160.
5. Валько І. Міневич І.Клуби і бібліотеки Радянської України. – К., 1960. – 222 с.; Гутянський С.К. В.І.Ленін і культурне будівництво на Україні (1917-1920 рр.). – К., 1966. – 199 с.; Золотоверхий І.Д. Становлення української радянської культури (1917-1920 рр.). – К., 1961. – 424 с.; Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927. Збірник документів. – К., 1979. – 667 с.; Лихолат А.В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917-1920. – К., 1967. – 304 с.; Розвиток української культури за роки Радянської влади. – К., 1967. – 367 с.; Слуцький О.Б. Радянське і культурне будівництво на Україні в перші роки боротьби за соціалістичну індустріалізацію країни (1926-1929 рр.) – К., 1957 – 209 с.; Українська культура: історія і сучасність. – Львів, 1994. – 455 с.; Українська радянська культура. – К., 1957 – 260 с., Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К., 1963. – 435 с. та ін.
6. Культурне будівництво Української РСР. Статистичний довідник. – К.: Радянська школа, 1940. – С. 61, 63.
7. Ibid. – С. – 66-67.
8. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО), ф. П-1, оп. 1, спр. 290, арк. 49.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВ України), ф. 1, оп. 1, спр. 15, арк. 3.
10. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 290, арк. 117.
11. ЦДАВОВ України, ф. 2, оп. 2, спр. 148, арк. 3.
12. Ibid., оп.1, спр. 589, арк. 4.
13. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО), ф. Р-179, оп. 1, спр. 168, арк. 44.
14. Ibid., ф. Р-211, оп. 1, спр. 94, арк. 7.
15. Ibid., ф. Р-1469, оп. 1, спр. 86, арк. 25.

16. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. П-3, оп. 1, спр. 793, арк. 41.
17. ДАМО, ф. П-1469, оп. 1, спр. 85, арк. 246; спр. 86, арк. 28.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.П. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 355, арк. 68, 114.
19. Культурне будівництво в Українській РСР. В 2-х томах. Збірник документів: Держполитвидав, 1960. – Т. 1. (1917-черв.1941 рр.). – С. 81.
20. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 329, арк. 27.
21. Ibid., спр. 791, арк. 137.
22. Політосвітпраця на Україні // Путь просвещения. – 1923. – № 7-8. – С. 285.
23. Шевчук Г. М. Культурне будівництво на Україні у 1921-1925 рр. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – С. 77.
24. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 113, арк. 11-12.
25. Рашков Л. Главполитпросвет. Клубная работа // Путь просвещения. – 1923. – № 3. – С. 324.
26. Рафальский А. О язвах Артемовского рабочего клуба // Кочегарка. -1925. – 31 июля. – № 173.
27. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1260, арк. 45.
28. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 2, спр. 2492, арк. 35, 38.
29. Ibid., арк. 61.
30. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по Народному Комісаріату Освіти УСРР. Вип. перший. – Харків: Видання Народного комісаріату Освіти, 1920. – С. 39.
31. Волобуев М. Пути и достижения политпросвета // Путь просвещения. – 1924. – № 10. – С. 122.
32. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 355, арк. 147.
33. Культурне будівництво в Українській РСР 1917-1927 // Ред. кол. Й.Ю.Кондуфор (відп. ред.) та ін. Збірник документів. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 600.
34. Пилипенко С. Як народились сельбуды // Селянський Будинок. – 1924. – № 1. – С. 38.
35. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, ч. 1, спр. 844, арк. 5
36. Николишин С. Культурна політика большевиків і український культурний процес. – М., 1947. – С. 7.
37. ДАДО, ф. П-1, оп. 1, спр. 1582, арк. 91.
38. ЦДАВОВ України, ф. 539, оп. 2, спр. 1073, арк. 95; спр. 1119, арк. 56-57, 71, 72, 75.
39. ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 793, арк. 39.
40. ДАМО, ф. П-1, оп. 1, спр. 115, арк. 9.
41. Озерський Ю. Шляхи розвитку сельбудів // Селянський Будинок. – 1925. – № 5. – С. 6.
42. ЦДАГО України, ф. П-1, оп. 20, ч. 1, спр. 1779, арк. 7-8.
43. Ibid., ч. 2, спр. 2918, арк. 25.
44. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Сборник документов. – Т. 4. – М.: Политиздат, 1970. – С. 415.
45. ДАОО, ф. П-7, оп. 1, спр. 2421, арк. 13, 14, 16, 19, 21.